



VII. Персоналії

- ²¹ Русова С. Мої спомини (1879–1915) // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 161.
²² ІР НБУВ, ф. 134. - № 45, арк. 3.
²³ Чикаленко С. Щоденник (1907–1917). – Л., 1931. – С. 127.

- ²⁴ ІР НБУВ, ф. 170, № 196, арк. 1.
²⁵ Історичний очерк розвитку Херсонської земської сельськогосподарської статистики. – Херсон, 1890. – С. 17–18.
²⁶ Історичний очерк розвитку Херсонської земської сельськогосподарської статистики. – Херсон, 1890. – С. 18.

Віра Павлова

КРАЄЗНАВСТВО В ТВОРЧУМУ ДОРОБКУ Т. М. МОВЧАНИВСЬКОГО

(архівні та музейні джерела про його діяльність)

Ім'я Теодосія Миколайовича Мовчанівського – представника української культури й науки 1920–1930-х рр. добре відоме архівістам, археологам, музеїним працівникам в Україні. У біобіографічному довіднику “Українські архівісти” (випуск 1) вміщено статтю, в якій основну увагу приділено архівній діяльності Т. М. Мовчанівського¹. В енциклопедичному словнику-довіднику “Дослідники археології України” подано довідку про Т. М. Мовчанівського як археолога².

Послання різних наукових інтересів, серйозне ставлення до вивчення різних за походженням історичних джерел, високий фаховий рівень – все це дозволяє віднести Т. М. Мовчанівського до когтях дослідників, надбання яких слугуватиме багатьом поколінням науковців в Україні.

Народився Т. Мовчанівський у травні 1899 р. в родині священика в сели Берестовець Уманського повіту Київської губернії. Здобув традиційну для духовенства освіту: навчався в Уманському духовному училищі в Київській та Одеській семінаріях (1913–1918). Проте духовного сану не прийняв, присвятив себе громадській та просвітницькій діяльності³.

Із 1919 р. Т. М. Мовчанівський очолював школу в Берестовці. Там він організував курси самоосвіти та осередок “Просвіті”, створив музей при клубі. З 1921 р. очолював трудову школу в с. Краснопілка, де також організував музей. Під впливом знайомства з П. П. Куриним, тоді директором Уманської чоловічої гімназії й Уманського краєзнавчого музею, захопився дослідженням місцевих археологічних пам'яток. Завдяки зусиллям Т. Мовчанівського 1924 р. було створено ще один сільський музей при Верхніцькому клубі⁴.

1925 р. Теодосій Миколайович, очолював організаційні роботи щодо створення Бердичівського окружного архіву та краєзнавчого музею. З 1926 по 1928 рр. він працював на посаді директора музею, а пізніше, з 1928 по 1932 р. – заступником директора з наукової роботи. За його ініціативою територію кармелітського монастиря в Бердичеві, де розмістився музей, у 1928 р. було оголошено історико-культурним заповідником⁵.

У ці роки Т. М. Мовчанівський набував досвіду архівіста та археолога. З метою консультацій і контролю за діловодством він відвідав 68 установ в місті та в окрузі, проводив численні лекції та бессіди. За його участ-

ю творювалися архівні гуртки та діяла змінна виставка архівних документів⁶.

У 1926–1927 рр. він брав участь в експедиції під керівництвом П. П. Куриного (на той час вже директора Всеукраїнського Музеюного містечка та Лаврського заповідника у Києві) в розкопках Райковецького кургану та могильника на р. Гнилоп'яті у Житомирській області. 1928 р. проводив археологічні розвідки в селах Юрківка, Вовчинці, Обухівка, Білополье, Андрушівка, де були зафіксовані пам'ятки трипільської та черняхівської археологічних культур. Поблизу с. Райки, Ягнятини, Беліловки, Верхнічаки були виявлені городища часів Київської Русі.

З 1929 по 1935 р. Т. М. Мовчанівський, маючи певний досвід археолога, керував розкопами Райковецького городища XI–XIII ст., що знаходилося поблизу с. Райки Бердичівського району Житомирської області. Тоді це городище, зруйноване під час татарської напади 1240 р., стало чи не єдиною давньоруською пам'яткою, повністю дослідженою. Добра збереженість культурного шару на дитинці городища та повне його археологічне розкриття дали можливість Т. Мовчанівському отримати матеріал великого наукового значення. Під час розкопок було виявлено залишки укріплень, десятків житл і майстерень, тисячі стародавніх предметів. Речі, знайдені ін сіці, переконливо свідчили про високий рівень розвитку давньоруського ремесла й торгівлі.

Для наукової обробки масових знахідок, за ініціативою Т. Мовчанівського, було створено спеціальний історико-археологічний відділ, куди залучалися фахівці різних галузей: геологи, біологи, хіміки та ін.⁷ Це було новаторським підходом в українській археології. Колекція знахідок на Райковецькому городищі, яка крім давньоруських, складається з речей трипільської культури, скіфського часу, ранньослов'янських та слов'янських поселень, зберігається зараз в археологічних фондах Національного музею історії України. Археологічна експозиція музею, що висвітлює історію земель України від кам'яного віку, в кожному розділі має матеріали з розкопок Т. М. Мовчанівського.

Здійснюючи наукову обробку матеріалів, Т. М. Мовчанівський зробив лише попередні повідомлення про результати своїх досліджень⁸. Пізніше грунтова монографія



фія "Райковецьке городище" була опублікована В. К. Гончаровим, але, на жаль, без згадки про Т. М. Мовчанівського⁹.

Наукова діяльність Т. Мовчанівського до середини 1930-х рр. не обмежувалася лише археологією. Він вивчає історію католицизму в Україні, досліджує архітектурні пам'ятки Бердичева, допомагає створювати нові сільські музеї в окрузі. З 1928 по 1930 рр. в Бердичівському музеї працювала експозиція з історії монастирів та історії католицизму в Україні¹⁰. Саме в той час було створено ще й філія музею в с. Погребище.

Музей, створені за ініціативою Т. Мовчанівського, були спрямовані осередками поширення історичних знань, сприяли вихованню глибокої шані до минулого рідної землі. Їх колекції складалися з місцевих археологічних та етнографічних матеріалів.

Особливого значення в роботі вченого надавав опрацювання наукової літератури. Під час відряджень до Києва та Ленінграда, він багато часу працював у бібліотеках. Рівень підготовки дослідника був настільки високим, що його запросили до Києва, де Т. М. Мовчанівський, як досвідчений краєзнавець, працював у ВУАК та 1928–1933 рр. викладав у технікумах, на музейних курсах¹¹.

З 1933 р. Т. М. Мовчанівський з дружиною Л. М. Неділовою та двома синами Георгієм і Володимиром мешкав у Києві, працював в Інституті історії матеріальної культури науковим співробітником та обіймав посаду вченого секретаря, деякий час очолював відділ слов'янської та давньоруської археології. У 1930–1932 рр. брав участь у розкопках античного міста Ольвії, у 1934 р. керував розкопками II та III городищ у с. Городськ Житомирської області¹².

У 1934–1937 рр. київська експедиція, яку очолював Т. М. Мовчанівський, проводила широкомасштабні археологічні дослідження давньоруських міст Вишгорода і Києва¹³. Завдяки тому, що розкопки у Вишгороді проводилися на значній площі, було виявлено залишки цілої системи житл та господарських будівель, розташованих двома смугами вздовж східного краю городища – частини однієї з вулиць давнього міста та металообробний виробничий комплекс, так званого "кварталу металургів" X–XI ст. Унікальний речовий матеріал із розкопок зберігається сьогодні в археологічних фондах Національного музею історії України й Державного історичного музею в Москві. До Москви експонати потрапили тому, що у складі експедиції Т. М. Мовчанівського працювали співробітники ДІМ, серед яких були Б. О. Рибаков, Л. А. Голубєва та ін. Пізніше вони використали матеріали з своїх друкованих працях і також, на жаль, не називаючи імені керівника розкопок¹⁴.

Археологічна колекція речей з розкопок Т. М. Мовчанівського у Києві (близько 5 тис. одиниць) зберігається в Національному музеї історії України. Вона вміщує скарб жіночих прикрас XII–XIII ст., вироби з давньоруської косторізної майстерні, великий дзвін XII–

XIII ст. багато речей із садиби Десятинної церкві та Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві.

Ліше незначну частину зібраного матеріалу Т. Мовчанівський використав в своїх публікаціях. Наукову значимість мали його висновки щодо системи планування міста VIII–XI ст. Під час будівництва художньої школи у Києві, були виявлені залишки стародавнього рову на Старокиївській горі. Про ці розкопки він дав повідомлення в Наукових записках ПМК¹⁵.

При розкопках 1936 р., неподалік від Десятинної церкви, безпосередньо у рові, було досліджено поховання в зрубі дружинника з рабиною та конем. Цей комплекс відомий багатьом археологам як "поховання № 112"¹⁶. В ньому, крім скелетів, було знайдено срібні дірхеми, скроневі кільця, фібула з довгою голкою, обручка, бронзовий ключ – все, що залишилось у похованні, пограбованому ще у давнину¹⁷. На думку Т. Мовчанівського, це поховання надало "важливі матеріальні для дослідження конкретних умов та форм появи класового об'єктива в Подніпров'ї та виясняє роль та місто скандинавських елементів в суспільних зв'язках того періоду, ілюструє ідеологію, техніку, мистецтво"¹⁸. Але цей науковий висновок дослідника не сприймався вченими, не лише у ті часи, але й пізніше. Так, відомий радянський археолог М. К. Каргер, саме за цю ідею зачислив українського археолога до "продолжателей буржуазних теорій норманістов-іностранців"¹⁹.

Сучасна археологічна наука підтвердила висновки Т. Мовчанівського, щодо скандинавського походження "поховання № 112", але досліднику його чесна наукова позиція в ті часи коштувала життя.

Напружений графік археологічних розкопок, пов'язаний з будівництвом соціалістичного Києва, наукове обробка напрямкових матеріалів, роботи в секції експедиційних досліджень в ПМК Т. Мовчанівським не були завершені, а мрії про оприлюднення всіх своїх наукових висновків та заплановані нові археологічні розвідки, як і багато інших справ, не здійснилися.

4 лютого 1938 р. Т. М. Мовчанівському було висунуто звинувачення за ст. 54–7, 54–11 КК УРСР (58 КК РСФСР) у причастності до антирадянської націоналістичної організації, за "поздрівну вредительську діяльність в області науки"²⁰. 17 лютого 1938 р. його заарештували і відправили до Лук'янівської в'язниці.

За протоколом свідчень К. Ю. Коршака, від 10 грудня 1937 р., про контрреволюційну діяльність в Інституті історії матеріальної культури ВУАН зазначено: "вся робота Інститута була направлена так, що головне увага уделювалася вопросам изучения иноzemной культуры колонизаторов и совершенно игнорировалось изучение культуры местного населения"²¹.

Разом із Т. Мовчанівським за згадним протоколом було звинувачено Ф. Вовка, О. Грушевського, М. Макаренка, С. Магуру, Ф. Козубовського, І. Підоплічка, та ін. По-різному склалася доля звинувачених. Але ми добра розуміємо, що всі вони були засуджені не винад-



VII. Персоналії

ково й не помилково. Фаховий підхід до вивчення матеріалів, наукове розуміння історичного процесу розвитку, об'єктивна оцінка знайдених артефактів – все це у діяльності Т. М. Мовчанівського не стівпадало з політичними завданнями комуністичного режиму, не відповідало безкомпромісній партійній ідеології.

За слідчою справою № 58044 Теодосія Миколайовича Мовчанівського "трійкою" при Київському обласному управлінні НКВС було засуджено до вищої міри покарання. Вирок виконано 10 травня 1938 р. о 23 години²².

Лише через десятиріччя замовчування, 12 травня 1971 р. він був посмертно реабілітований. Саме тоді, в експозиції археологічного музею Інституту археології НАН України, було виставлено фото Теодосія Миколайовича²³. Воно зайняло почесне місце в галереї вітчизняних археологів. Вперше портрет Т. М. Мовчанівського фото учасників його експедиції у Києві було надруковано в 1996 р.²⁴ До 90-річчя від дня народження Г. М. Мовчанівського співробітниками Інституту археології НАН України було підготовлено статтю про археологічну діяльність Т. М. Мовчанівського, де повернуто авторство його наукових здобутків²⁵.

Були повернуті нашадкам ім'я, архіви з науковими матеріалами Теодосія Мовчанівського. Невідомим залишалося місце поховання. Цю таємницю було розкрито з виявленням документів в архівних фондах СБУ стосовно масових поховань у Биківні. З них стало відомо, що з осені 1936 р. Биківнянський ліс на північно-східній околиці Києва, став "спецзоною для потреб НКВС". Тіла всіх розстріляних у Києві від осені 1936 р. до осені 1941 р. відвозили до Биківні²⁶.

Про розстріл у Києві Т. М. Мовчанівського повідомлялося після 7 травня 1938 р.²⁷ У Биківнянському лісі Україна вшановує пам'ять репресованих.

Своє коротке життя Т. М. Мовчанівський (1899–1937 рр.) присвятив благородній справі виявлення, вивчення та збереження пам'яток вітчизняної археології, історії та культури, справі археолога, археолога й краєзнавця.

²¹ Українські архіви: Бюбіліографічний довідник: ХІХ ст. – 1930-ті рр. – К., 1999. – Вип. 1. – С. 233–234.

² Мезенцева Г. Г. Дослідники археології України. – Чернігів, 1997. – С. 183.

³ Українські архівісти... – С. 233.

⁴ Неструя О. О. Несліпокі серія. Т. М. Мовчанівський // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 210.

⁵ Там само. – С. 211.

⁶ Українські архівісти... – С. 234.

⁷ Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. Т. Мовчанівського, спр. 1.

⁸ Молчановський Ф.Н. Обработка металла в Украине в XII–XIII вв. По материалам Райковецкого городища // Проблемы истории докапиталистических обществ. – 1934. – № 5. – С. 83–92.

⁹ Гончаров В. К. Райковецкое городище. – К., 1950.

¹⁰ Мовчанівський Т. М. Бердичівський державний історико-культурний заповідник: Провідник. – Харків, 1930. – С. 6.

¹¹ Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. ВУАК, спр. 109, арк. 1.

¹² Там само, ф. Т. Мовчанівського, спр. 1.

¹³ Там само, ф. 10, спр. 9, арк. 15 а; ф. 20, спр. 28, 46 (Звіти про роботу київської археологічної експедиції у 1936–1937 рр.).

¹⁴ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. – М., 1948. – С. 291; Голубева Л. А. "Квартал металлургов" в Вышгороде // Славяне и Русь. – М., 1968. – С. 25.

¹⁵ Наукові записки Інституту історії матеріальної культури УАН. – 1937. – № 2. – С. 35–65, 123–127.

¹⁶ Каргер М. К. Древний Киев. – М.; Л., 1958. – С. 178–179.

¹⁷ Речі зберігаються в археологічних та нумізматичних фондах Національного музею історії України.

¹⁸ Каргер М. К. Древний Киев. – М.; Л., 1958. – С. 220.

¹⁹ Там само.

²⁰ ІДАГО Україна, ф. 263, оп. 1, спр. 58044.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 9, спр. 9, 497, 7938

²⁴ Церква Богородиці Десятинна у Києві. – К., 1996. – 456 с. – С. 218.

²⁵ Бєлича С.О., Калюк О.П. Т. М. Мовчанівський: Сторінки наукової біографії // Археологія. – 1989. – № 2. – С. 125–131.

²⁶ Боженко М., Богацька Е. Сосни Биківні свідчать: Злочин проти людства. – К., 1999. – С. 7.

²⁷ Там само. – С. 301.

Ігор Довженок

ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ А. Ф. МЕВІУСА В ЛУГАНСЬКОМУ ГРНЧИЧОМУ ОКРУЗІ

Особливе місце серед засновників металургії Півдня України посідає видатний учений, будівник перших металургійних заводів у Донбасі, гірничий інженер Аполлон Федорович Мевіус (1820–1898).

Прибувши у другій половині 50-х рр. ХІХ ст. до Луганського заводу, А. Ф. Мевіус відразу отримує звання підполковника. Оскільки він був у штаті головного уп-

равлення корпусу гірничих інженерів, його прикріпили до Луганського гірничого округу й дали завдання: провести додаткову розвідку запасів кам'яного вугілля і залізної руди в одному з районів Донецького басейну, вибрати місце для будівництва й розробити проект чавуноливарного заводу. Разом з гірничими інженерами Луганського заводу А. Носовим і В. Сапальським він ро-